

TEHZİBÜ'L-AHLÂK

VII, 267-282); Ramazan Altıntaş, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı" (*Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 1998, II, 237-249); Yasien Mohamed, "The Concept of Justice in Miskavayh and Isfahani" (*Journal for Islamic Studies*, XVIII-XIX, 1998-1999, s. 51-111).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsne'd, II, 313; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk* (nşr. Hasan Temîm), Beyrut 1398, tür.yer.; a.mf., *The Refinement of Character: Tahdîb al-akhlâq* (trc. Constantine K. Zurayk), Beirut 1968, tercüme edenin girişi, s. XI-XX; a.mf., *Câvidân-şured: el-Hikmetü'l-hâlîde* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Kahire 1952, s. 25; Aristoteles [Aristo], *Ethique à Nicomaque* (trc. J. Tricot), Paris 1994, VIII, 9 (s. 400-402); Brockelmann, *GAL*, I, 418; *Suppl.*, I, 584; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, II, 169; Nâcî et-Tikrîti, *el-Felsefetü'l-ahlâkıyyetü'l-Eflâtiyye*, Beyrut 1402/1982, s. 343-350; Mohammed Arkoun, *L'humanisme arabe au IVe/Xe siècle: Miskawayh philosophe et historien*, Paris 1982, s. 118; Abdülcebbar Abdurrahman, *Zehâ'irü't-türâsü'l-Ârabiyyi'l-İslâmî* [baskı yeri yok], 1403/1983, II, 831-833; Mustafa Çağrıcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 1989, s. 107-135; Mâcid Fahrî, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1992, s. 171-175; *Mu'cemü'l-mahtûâtü'l-mevcûde fi mektebâti İstânbûl ve Ânâhûlî* (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], I, 217-218; İsmail Hakkı İzmîrli, "Miskeveyh'in Felsefesi, Eserleri", *DİFM*, III/11 (1929), s. 59-60.

MUSTAFA ÇAĞRICI

TEHZİBÜ'L-KEMÂL

(تهذيب الكمال)

Cemmâilî'nin

Kütüb-i Sitte râvilerine dair*el-Kemâl*'ini Yûsuf

b. Abdurrahman el-Mizzî'nin

(ö. 742/1341)

tashih edip yeni bilgiler ekleyerek düzenlediği eseri

(bk. el-KEMÂL).

TEHZİBÜ'L-LUGA

(تهذيب اللغة)

Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin

(ö. 370/980)

ansiklopedik sözlüğü.

Müellifin baş eseri olup en çok güvenilen Arapça sözlüklerinden biridir. Ezherî kitabına uzun bir mukaddime ile başlar (*Tehzîbü'l-luga*, I, 2-54). İlk dönem dil mektepleri ve sözlük tarihi açısından büyük önem taşıyan mukaddime eserinin kaynakları, Arap dili ve diğer bazı konular hakkında bilgi verilir. Müellife göre ashabin dininin Arapça olması ve Hz. Peygamber'in Kur'an'ı gerektiği kadar açıklaması sebe-

biyle o devirde Arapça öğrenmeye ihtiyaç bulunmuyordu. Zamanla Arap olmayanların İslâm'ı kabul etmesiyle onlar için Arap dilini öğrenmek dinî bir zaruret haline gelmiştir. Aslında çok zengin sayılan Arapça'yı Resûl-i Ekrem'den başka hiç kimsenin ihata etmesi mümkün değildir. Ezherî kitabını telif ederken eserlerine başvurduğu âlimler hakkında bilgi verir; güvenilir olanları belirtir, zayıf olanları eleştirir. Eleştirdikleri içinde Leys b. Muzaffer, İbn Düreyd ve İbn Kuteybe gibi âlimler de vardır. Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Âyn*'inin mukaddimesinden önemli bir bölümü kendi kitabına nakleden müellif eserini kaleme alma sebeplerini şöyle açıklar: 1. Karmatîler arasındaki uzun esaret günlerinde duyup ezberlediği dil malzemesini kaydetme arzusu. 2. Hz. Peygamber'in, "Dikkat edin! Din Allah'a, resulüne, kitabına, müslüman yöneticilere ve müslüman halka karşı iyi niyet ve samimiyetten ibarettir" hadisine uyarak topluma karşı görevini yerine getirme duygusu. 3. Dil alanında yazılmış eserlerde gördüğü, kolay farkedilemeyecek yanlışlık ve eksiklikleri ortaya koyma isteği (a.g.e., I, 6). Müellif mukaddime ayrıca gençliğinden itibaren dil konularıyla ilgilendiğini, yaşı yetmişe ulaşmaya kadar çeşitli dil meselelerini kaynaklarından araştırıp öğrenmeye büyük önem verdiğini söyler (a.g.e., I, 7). Onun bu ifadesi kitabını yetmiş yaşından sonra yazdığına dair bir işaret sayılabilir. Ezherî, Habur'da Karmatîler'ce yolları kesilip esir alınan hacıların arasında kendisinin de bulunduğunu, hâlis bedevî Arap olan Karmatîler'den dil malzemesi derlediğini ve bunların büyük bir kısmını kitabına aldığını kaydetmektedir (a.g.e., a.y.). Müellif ayrıca Arap diline girmiş yanlış öğeleri ayıklamaya çalıştığını, bundan dolayı eserine *Tehzîbü'l-luga* adını verdiğini belirtmiş, gereğinden fazla garîb ve nâdir kelimelerle kitabını uzatmak istemediğini de ilâve etmiştir (a.g.e., I, 54; Hüseyin en-Nassâr, I, 259). Araplar'dan duyup ezberleme, güvenilir âlimlerden rivayet etme ve bunların eserlerinden nakilde bulunma şeklinde üç grup kaynağa dayandığını söyleyen Ezherî kitaplarına başvurduğu müellifleri ve eserlerini beş tabakaya ayırarak incelemiştir (*Tehzîbü'l-luga*, I, 40; XV, 693). Ezherî'ye göre *Kitâbü'l-Âyn*'la ilgili olarak iki Halîl'den söz etmek gerekir. İlki eserinin yazarı Halîl b. Ahmed, ikincisi, hayatının son yıllarına doğru kitabını Horasan'da öğrencisi Leys b. Muzaffer'in yanında kaleme alan, ölümünden sonra eserini Leys'in

tamamladığı Halîl'dir ki buna Halîlü'l-Leys adını vermektedir. Kendisinin şiddetli eleştirilerinin ikinci Halîl'e yönelik olduğu görülmektedir. Müellif, eserinin sonunda da kitabı ve kaynakları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Arap diliyle ilgili her şeyi kitabında topladığını iddia etmediğini, fakat yazdıklarının hatasız olması için çok gayret gösterdiğini belirtir (a.g.e., XV, 693).

Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*'da Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Âyn*'inde kullandığı yöntemi uyguladığını söyler (a.g.e., I, 41). Bu yöntemde kelimelerin ilk kök harfi esas alınmakta, mahreçlerine göre hançerenin en altındaki gırtlak seslerinden başlayarak harfler küçük dil, ağız kenarı, dil ucu, damak, dilin iki yanı, dudak harfleri ve hançerede mahreci bulunmayan harfler (hurûf-i hevâî) şeklinde sıralanmakta ve hemze illet harfi kabul edilmektedir:

"ع، ح، ه، خ، غ، ق، ك، ج، ش، ض، ص، س، ز، ط، د، ت، ظ، ذ، ث، ر، ل، ن، ف، ب، م، و، ا، ي، ع" Eser Halîl b. Ahmed'in sözlüğü gibi kitaplara ve bablara ayrılarak her harf kitap, her kök (bina) bab olarak adlandırılır. Verilen bir kökün ardından onun harflerinin farklı dizilişleriyle oluşan tâlî kökler (maklûblar) sıralanır. Bu köklerden Arap dilinde kullanılmayanlara (mühmel) dikkat çekilir; bu arada başka âlimlerin zikretmediği kök ve kelimelere de işaret edilir. Eserde Arap alfabesi sayısınca yirmi sekiz kitap ve her kitap altında altı bab yer alır. Sözlüğün ilk kitabı, *Kitâbü'l-Âyn*'de olduğu gibi kökü ayınlı başlayan kelimelerle bunların maklûblarına ayrılmıştır. Maklûb kökler hançeredeki yerleri bakımından en önce geçen harfin ana kitabında (bölüm) bulunur, diğer yerlerde tekrarlanmaz. Altı bab (kalıp) şunlardır: 1. Muzaaf bablar. "مد، عق" gibi üçlü olduğu halde aynı harfin tekrarından dolayı ikili sayılmış kökler ve maklûbları. 2. Sülâsî sahih bablar. 3. Sülâsî mu'tel bablar. Kökünde bir illet harfi veya hemze bulunan kelimelerle maklûbları. 4. Sülâsî leffî bablar. Kök harflerinden ikisi illet harfi olan kelimeleri kapsar. 5. Rubâî bablar. 6. Humâsî bablar. *Kitâbü'l-Âyn*'de bu kalıpta isimlerin bulunmasına rağmen *Tehzîbü'l-luga*'da bunlar yer almaz; humâsî ve bazı rubâî kalıplardan kelimeler sözlüğün değişik bablarında karışık vaziyette tekrar edilir. Sözlüğün son kısmında dört bölüme yer verilmiştir. "el-Hurûf-ü'l-cûf" adını taşıyan bölümde bütün harfleri illetli olan üçlü kelimelerle vâv ve "yâ"nın çeşitlerinden, anlamlarından, lugat ve nahivle ilgili hükümlerden söz edilmiştir. "Tasrifü ef'âli

hurûfî'l-lîn" bölümünde ecvef fiil ve isimlere dair meseleler ele alınmıştır. Son iki bölümde Kur'an'daki hurûf-ı mukattaalara dair açıklamalarla hemzenin tahkik, tahfif / teshîl ve hazfî gibi konular incelenmiş, hâtimede mukaddimede yer verilen amaçlara değinilmiştir.

Müellif, temel kaynak edindiği *Kitâbü'l-‘Ayn*'i geçmeyi hedeflediği ve ona eleştiriler yönelttiği halde birçok maddesini aynen aktarmış, bu eserde ve İbn Düreyd'in *el-Cemhere*'sinde yer almayan birçok kelime eklemiş, böylece sözlüğün hacmi anılan iki sözlüğü de aşmıştır. Ezherî hadislerin senedlerini, yararlandığı müelliflerin ve eserlerinin isimlerini kaydetmeye özen göstermiş, bazan da isim belirtmeden nakilde bulunmuş, bu arada belde, yer ve su (kaynak) adlarını zikredip açıklamış, sözlük bu alanda önemli kaynaklardan biri haline gelmiştir. Ayrıca şâhid beyitleri şerhetmiş, âyet ve hadislerin şâhid olarak kullanımında diğer dilci ve sözlük yazarlarını aşmış, önceki dilcilerden yaptığı bazı nakilleri Araplar'dan duymadığını belirterek kendi görüşünü ortaya koymuş, az kullanılan kelimeleri kaydetmeye özen göstermiştir. Ezherî, mukaddimede gereksiz bilgilerle eserinin hacmini genişletmek istemediği için başkalarının yer verdiği bazı konularla şâhid beyitleri kitabına almadığını belirtmiştir (a.g.e., I, 40-41).

Muhtemelen hacminin genişliği sebebiyle inceleme konusu yapılmayan *Tehzîbü'l-luğa* eserde kelime bulmanın zorluğu ve tekrarların çokluğu bakımından eleştirilmiştir. Radyüddin es-Sâgânî *el-‘Ubâbü'z-zâhir*'inde, Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî *Muhtârü's-Şihâh*'ında *Tehzîbü'l-luğa*'dan çokça yararlanmış, eser İbn Manzûr'un *Lisânü'l-‘Arab*'ının beş temel kaynağından birincisini teşkil etmiştir. İbn Manzûr, *Tehzîbü'l-luğa* ile İbn Sîde'nin sözlüklerini hâlis Araplar'dan duyularak derlenmiş olmaları sebebiyle rakersiz görmüştür. İbn Manzûr *Lisânü'l-‘Arab*'ında, Tâceddin Mahmûd Ebü'l-Meâlî *Đâletü'l-edîb fi'l-cem‘ beyne's-Şihâh ve't-Tehzîb*'inde, Ebü's-Senâ Mahmûd b. Ebû Bekir b. Hâmid et-Tenûhî *Tehzîbü't-Tehzîb*'inde *Tehzîbü'l-luğa* ile diğer sözlükleri birleştirmiştir.

İbnü'l-Kiftî âlimlerin *Tehzîbü'l-luğa*'ya güvendiğini, bundan dolayı eserin büyük bir şöhrete kavuştuğunu, yirmi ciltlik müellif nüshasının kendisinden sonra Ali es-Sem'ânî'ye intikal edip Merv'de bulunduğunu, fakat 617 (1220) yılındaki Moğol is-

tilâsının ardından kaybolduğunu söylemekte (*İnbâhü'r-ruvât*, IV, 179-180), İzzeddin İbnü'l-Esir de *Tehzîbü'l-luğa*'nın müellif nüshasının birkaç cildini gördüğünü belirtmektedir (*el-Kâmil*, IX, 148). Günümüzde çeşitli kütüphanelerde yirmi civarında yazma nüshası tesbit edilen *Tehzîbü'l-luğa*, Abdüsselâm Muhammed Hârûn ve arkadaşları tarafından on beş cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1964-1967). Bu neşrin VII, VIII ve IX. ciltlerinde eksik olan kısımları Reşid Abdurrahman el-Ubeydî, *el-Müstedrek ‘ale'l-eczâ'i's-sâbi‘ ve's-sâmin ve't-tâsi‘* adıyla neşretmiştir (Kahire 1973). *Tehzîbü'l-luğa*'nın indeksleri de XVI. cilt olarak Abdüsselâm M. Hârûn tarafından hazırlanmış (Kahire 1976), böylece indeksleri ve ekiyle birlikte on yedi cildi bulan sözlüğün ofset baskıları yapılmıştır. Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Qaydü'l-evâbid mine'l-fevâ'id* adlı eserinde *Tehzîbü'l-luğa* ile *eş-Şihâh*'i (Cevherî) karşılaştırmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn – M. Ali en-Neccâr), Kahire 1384-87/1964-67, I-XVII, ayrıca bk. neşredenlerin girişi, I, 16-32; İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab* (nşr. Yûsuf Hayyât), Beyrut 1408/1988, tür.yer.; M. Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-‘arûs* (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc), Küveyt 1385/1965, I, 5; ayrıca bk. neşredenlerin girişi, I, h-v; I, 4; Yâkût, *Mu‘cemü'l-üdeba‘*, XIX, 135; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 148; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, IV, 179-180; *Keşfü'z-zunûn*, I, 515; II, 1085; Hüseyin Nassâr, *el-Mu‘cemü'l-‘Arabî: Neş‘etühü ve te‘avvürüh*, Kahire 1968, I, 259-279; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *Mu‘kaddimetü's-Şihâh*, Beyrut 1979, s. 83-86; Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Me‘âcimü'l-luğaviyyetü'l-‘Arabiyye*, Beyrut 1981, s. 57-60; Sadi Çöğenli – Kenan Demiryak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 1994, s. 125-126.

HÜSEYİN ELMALI

TEHZİBÜ'L-MANTIK ve'l-KELÂM

(تهذيب المنطق و الكلام)

Sa'deddin et-Teftâzânî'nin
(ö. 792/1390)

mantık ve kelâma dair eseri.

789 (1387) yılında yazıldığı kaydedilmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 515). Müellif eserini hangi amaçla telif ettiğini belirtirken "gâyetü tehzîbi'l-kelâm fi tahrîri'l-mantık ve'l-kelâm" ifadesini kullanmakta ve kitabın adının buradan geldiği anlaşılmaktadır. Aynı ifadede yer alan "tahrîr" kelimesi, mantık ve kelâm ilimlerinin konularını gereksiz bilgi ve açıklamalardan arındırma şeklinde yorumlanmıştır. Eserin sade

bir üslûpla yazılması ve müellifin mukaddimede kitabını gençler için, özellikle de kendi oğlu için kaleme aldığını belirtmesi bu yorumu desteklemektedir. İki bölümden meydana gelen eserin mantık konularının işlendiği birinci bölümü kısa olmakla birlikte âlimlerin ilgisini daha çok çekmiş, şerh ve hâşiyelerin çoğu bu bölüm üzerine yapılmıştır. Burada mantık ilmi tanımlanarak konularına kısaca değinildikten sonra beş tümel, önerme çeşitleri, kıyas teorisi ve bilgi türleri ele alınmaktadır. İkinci bölüm kelâmı ilgilili olup altı kısımdan meydana gelmektedir. Müteahhirin dönemi kitaplarının başında zikredilmesi âdet haline gelen kelâmın tarifi, konusu ve akıl yürütme yöntemlerinin ardından varlık, mahiyet, imkân, taayyün, kıdem, vahdet, kesret, illet gibi kavramlara, klasik kaynaklarda "umûr-i âmme" adı verilen konulara geçilmekte ve hâdis (yaratılmış) varlıkların değişken özellikler taşıdığı hususu Aristo geleneğindeki kategoriler çerçevesinde incelenmektedir. Ardından cevher-i ferdin (atom) mahiyeti, cismin tanımı ve türleri üzerinde durulmakta, nefis ve akıl kavramları İbn Sînâ'nın sistemine göre ele alınmaktadır. Daha sonra Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri, hüsün-kubuh, teklif, hidayet-dalâlet, rızık, ecel gibi meseleler hakkında bilgi verilmektedir. Son kısımda nübüvvet, meâd, büyük günah, tövbe ve iman gibi hususlar farklı mezheplerin görüşlerine temas edilerek işlenmektedir. Mantık konularının yanı sıra muhtasar kelâm kitabı tarzında yazılması dolayısıyla Âmidî'nin *Rumûzü'l-künûz* ve Beyzâvî'nin *Mişbâhu'l-ervâh* adlı risâlelerini andıran *Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm*'da konuların özlü bir şekilde ele alınması medreselerde ders kitabı olarak okutulmasını ve üzerine birçok şerh yazılmasını sağlamıştır. Birçok nüshası bulunan eserin çeşitli baskıları yapılmıştır (Tümsek, s. 28-29; *İA*, XII/1, s. 120).

Kütüphane kayıtlarına göre eserin elliye ulaşan şerh ve hâşiyeleri arasında en önemlisi Devvânî'nin *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*'ıdır. Bu şerhin de çeşitli nüshaları (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 4317, 4406; Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 336, Âşir Efendi, nr. 220) ve baskıları (Leknev 1288, 1293; İstanbul 1305, 1312) mevcuttur. Devvânî'nin şerhi için Mîr Zâhid, Ebü'l-Feth es-Sâidî, Muslihüddîn-i Lârî, Mîr Fethullah Şîrâzî, Halhâlî ve Birgîvî gibi âlimler tarafından hâşiyeler kaleme alınmıştır. Mîr Giyâseddin Mansûr, Devvânî'nin şerhine bir reddiye yazmıştır. *Tehzîbü'l-mantık* için